

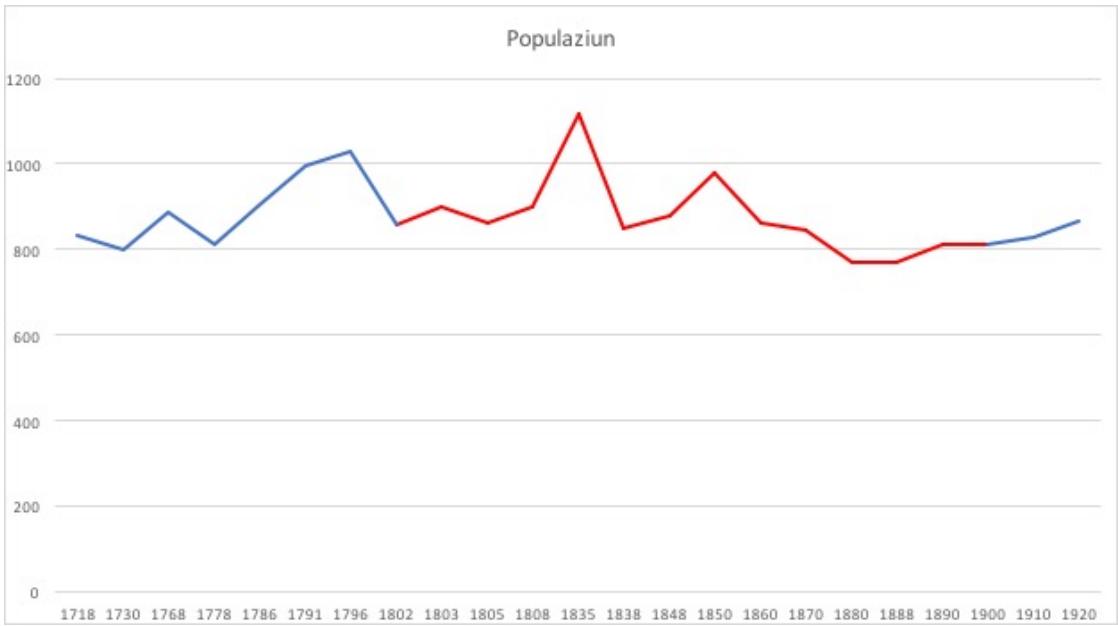
Populaziun

Las empremas dumbraziuns ufficialas dil pievel tuatschin entscheivan cugl onn 1860. Avon ein las dumbraziuns succedidas entras la baselgia ni entras privats. Ils resultats sedifferenziavan. Savens semuossan difficultads d'interpretazjun damai ch'ei maunca las indicaziuns dils absents, seigi quei dad absents permanents ni temporars.

Ellas alps ha la populaziun priu tier el 18avel tschentaner. Cun interpretar precautamein las cefras semuossa quei era en **Tujetsch**. Denter 1718 e 1796 crescha la populaziun per ferm 25%. Gl'emprem decenni dil 19avel sesminuescha la populaziun per 10% e crescha per 20% entochen ils onns 1830. La carschen dalla populaziun pren ussa ina fin. Ils proxims onns, tochen la fin dil 19avel pren la populaziun giu per rodund 30%.

Onn Popu.

1718	832
1730	798
1768	888
1778	811
1786	904
1791	994
1796	1027
1802	858
1803	900
1805	860
1808	900
1835	1116
1838	850
1848	879
1850	978
1860	863
1870	847
1880	768
1888	768
1890	810
1900	810
1910	828
1920	867

Quals ein ils motivs da quella fluctaziun?

Pader Placi a Spescha che carteva buca d'ina carschen dalla populaziun el 18avel tschentaner, scriva igl onn 1805:

Schegie che las femnas ein fetg fritgeivlas, crescha la populaziun tuttina buc. Il maridar dallas femnas egl jester, igl entrar en survetsch dils umens egl exterier, ed ualtri bia mortoris impedeschan la carschen dalla populaziun.

Cun quei numna Spescha las treis grondezias essenzials dil svilup dalla populaziun:

- la vegliadetgna da maridar e fritgeivladad; omisduas tenor Spescha fetg grondas el 18avel.
- la mortalitad. Quella duei ver frenau il svilup entras onns da gronda mortalitad.

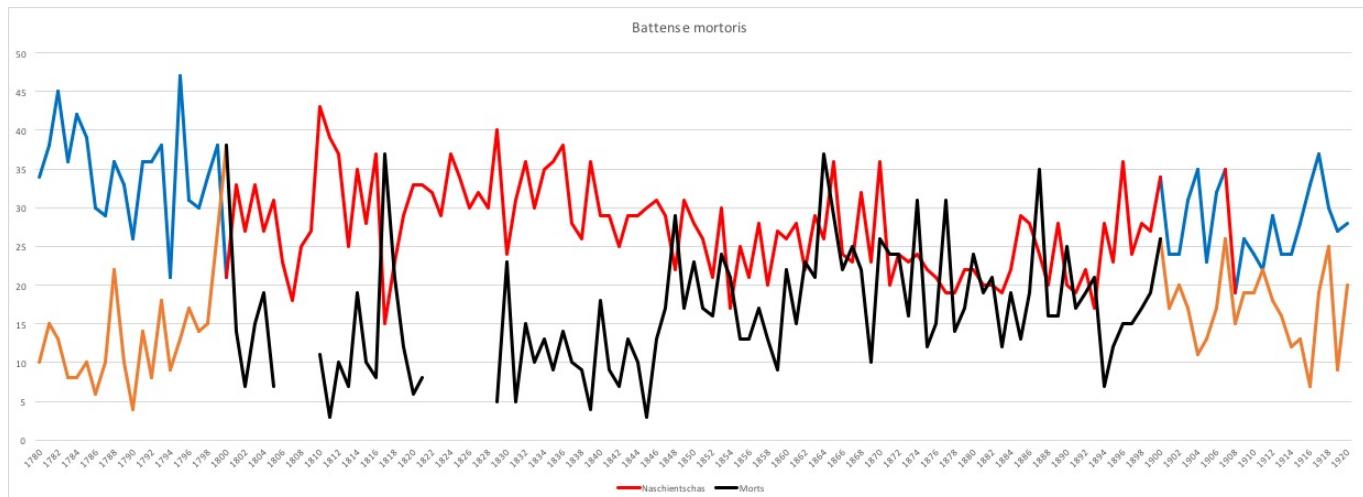
- l'emigraziun ha medemamein frenau il svilup.

Tgei grondezas han influenzau il svilup el 19avel?

Moviments malruasseivels ein usitai. Tuttina dat ei onns extremes.

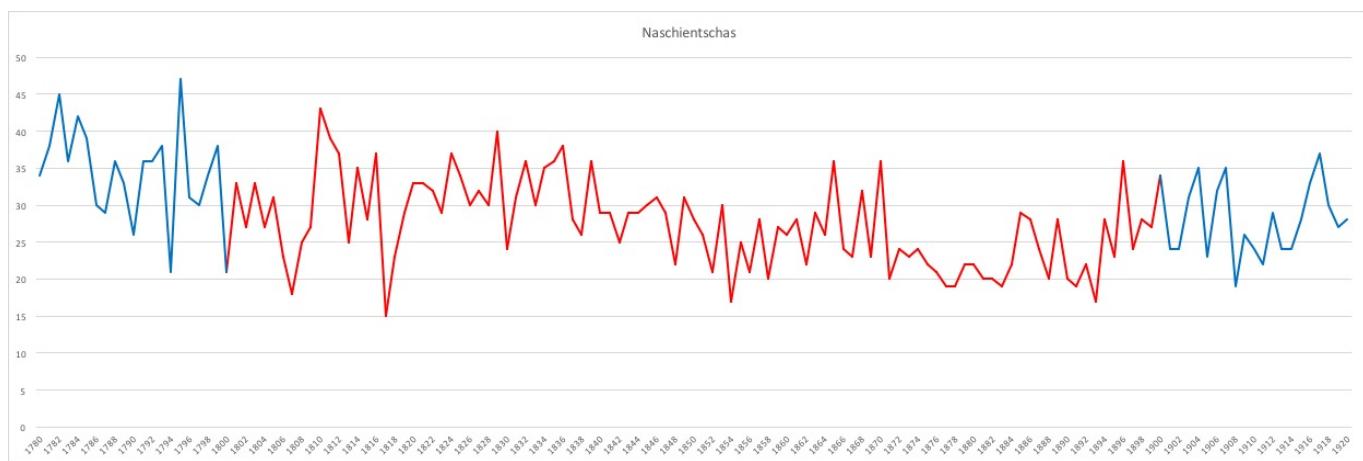
Aschia la curva tier las naschientschas dils onns 1795-1799, 1810-1816, 1829-1839, 1865-1870, 1885-1889, 1896-1907 e 1918 e tiels mortoris ils onns 1788, 1800, 1817, 1830, 1848, 1864, 1874, 1877, 1887, 1990, 1907, 1918. Endisch gadas survarga la curva dalla mortalitat las naschientschas: 1800 (occupaziun entrais ils Franzos), 1817 (onn dalla fom), 1848, 1864, 1874, 1877, 1880, 1882, 1887, 1890, 1893.

El 18avel survargan las naschientschas ils mortoris. Quei cuntascha tochen ils onns 1870. Ils onns 1870/1880 ei da notificar in deficit da naschientschas.

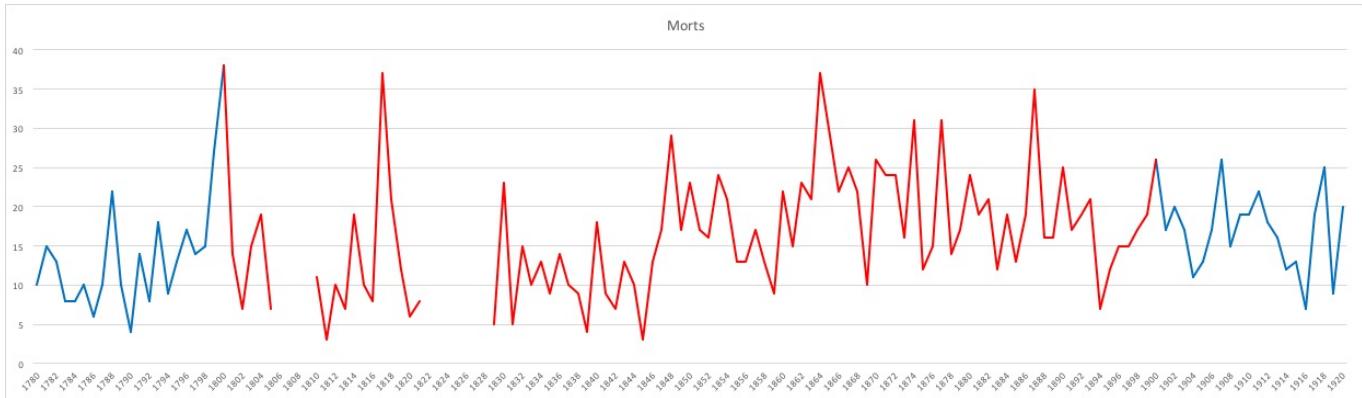

Naschientschas tgietschen (19avel) e mortoris ner (19avel)

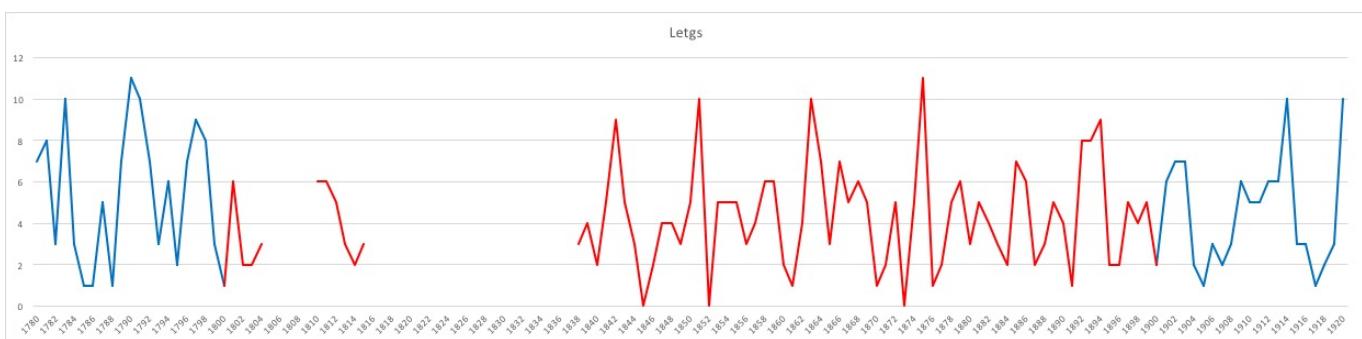
Naven dils onns 1820 sesminueschan las naschientschas en general en cumparegliaziun culs onns avon ed oravontut cul 18avel tschentaner. Forsa ha quei da far cun l'emigraziun da dunnas ed umens els onns da maridar, quels onns en **Tiaratudestga** e pli tard ell'**America**. Forsa ha era ina sminuaziun dalla fritgeivladad effectuau quei moviment, naschida entrais schliats onns da raccolta ed onns cun extrem schliata aura.

Survesta grafica dallas naschientschas 1780-1920, tgietschen il 19avel tschentaner.

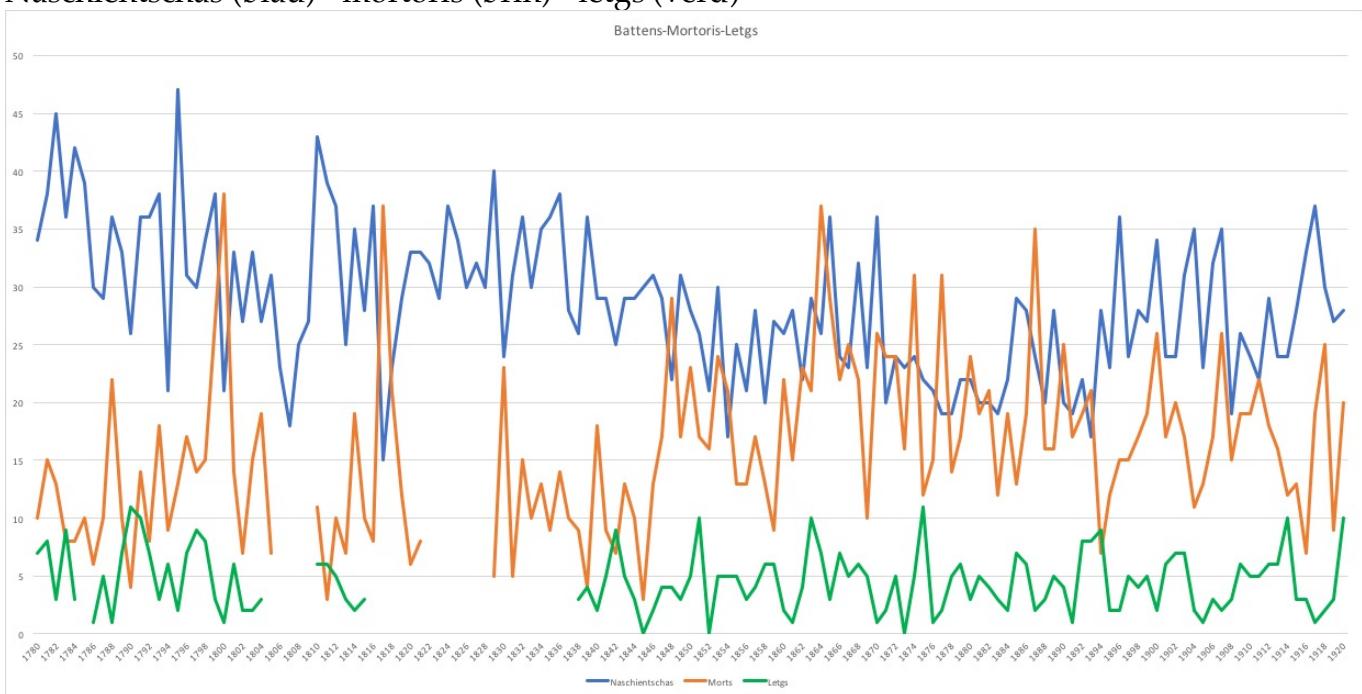
Survesta grafica dils mortoris 1780-1920, tgietschen il 19avel tschentaner. Las impurtaziuns mauncan pils onns 1806-1809 e 1822-1828.

Survesta grafica dallas lètgs 1780-1920, tgietschen il 19avel tschentaner. Las impurtaziuns mauncan pils onns 1785, 1805-1809 e 1816-1837.

Cumparegliaziun

Naschientschas (blau) - mortoris (brin) - lètgs (verd)

Fontauna principala:

Viehzüchter - Dorfpolitiker und Emigranten

Wirtschaft und Bevölkerung des Bündner Bergtals Tujetsch um die Mitte des 19.

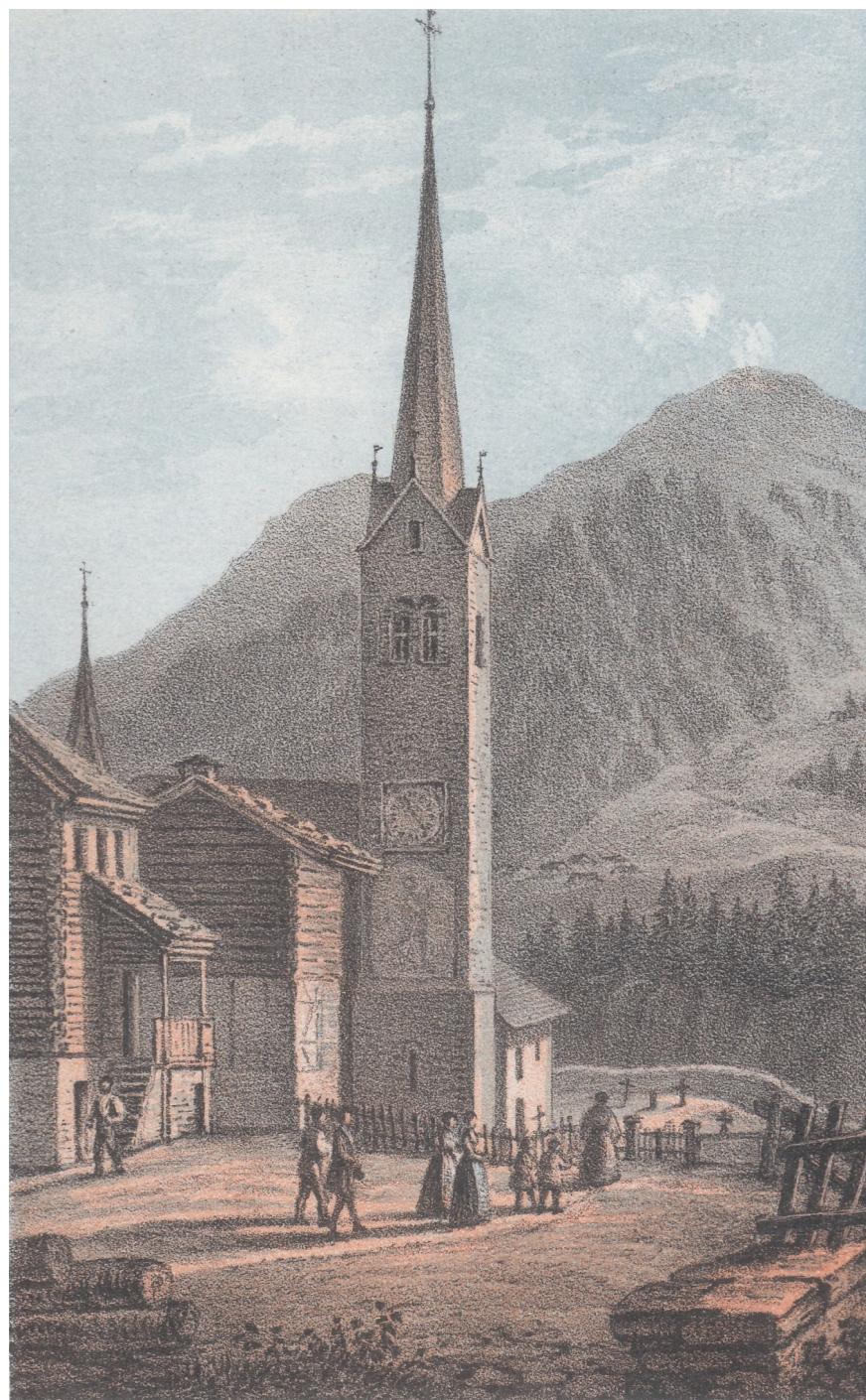
Jahrhunderts

Lizentiatsarbeit am historischen Seminar der Universität Zürich

Prof. Dr. R. v. Albertini

da Guido Decurtins, Turitg il fevrier 1986

Cudischs civils e cudischs dalla pleiv (registers da battens, mortoris e lètgts)

Baselgia da s. Vigeli cul santeri
dalla val. Davontier il plac **Cadruvi**.
Lito porta il suandont text:
Sedrun Litografia colurada dad
A. Gerster, del. / H. Fischer, lith.;
entuorn 1860

Naschientschas dil 19avel tschentaner

Onn Diember

1800	21
1801	33
1802	27
1803	33
1804	27
1805	31
1806	23
1807	18
1808	25
1809	27
1810	43
1811	39
1812	37
1813	25
1814	35
1815	28
1816	37
1817	15
1818	23
1819	29
1820	33
1821	33
1822	32
1823	29
1824	37
1825	34
1826	30
1827	32
1828	30
1829	40
1830	24
1831	31
1832	36
1833	30
1834	35
1835	36
1836	38
1837	28

Anno 1813.

Die 4ta Januarii

Mia Scolastica, f. l. Adalric
Maurilius et Ira Cattari
no Schmid, baptizata est a
me Ios. M. t. t. Paroch
levantes fuerunt J. Landa
manus Christianus Wenzel
et Anna Maria Mauli

Die 7ma Januarii.

Martimus, f. l. Baavis Martini
Baeder, et Maria Margarita
Amid conditionaliter rebaptiza
tus est a me qui sapra, tenuerant
eum Ios. Amundus D. Josephus
Camerisch, et Maria Dorothea
Schmid.

Die 8va Januarii.

Josua Mackina, f. l. Wigili Joseph
Beer, et Barbare Catharina Oberholz
baptizata est a me qui sapra, tenue
runt eam d. Ferdinandus Adal
eus Baptista Beer, et Margar
ita agnes Non. et Margar

Die 9 Februarii

Ana Maria Magdalena f. l.
Josephi Storini Non, et Ira
Margarita Non, baptizata
est a me, qui sapra tenuerant
eam Joannes Antonius Beer, et Ira
Christina Non.

Die 2 Martii

Joan. Art. f. l. Jacob. Josephi de
Craach, et Maria Christi Genellin
baptizata est a me qui sapra
tenuerunt eum Ios. Michael
Kraijer, et Ira Christ. Non.

1838	26
1839	36
1840	29
1841	29
1842	25
1843	29
1844	29
1845	30
1846	31
1847	29
1848	22
1849	31
1850	28
1851	26
1852	21
1853	30
1854	17
1855	25
1856	21
1857	28
1858	20
1859	27
1860	26
1861	28
1862	22
1863	29
1864	26
1865	36
1866	24
1867	23
1868	32
1869	23
1870	36
1871	20
1872	24
1873	23
1874	24
1875	22
1876	21
1877	19
1878	19

1879	22
1880	22
1881	20
1882	20
1883	19
1884	22
1885	29
1886	28
1887	24
1888	20
1889	28
1890	20
1891	19
1892	22
1893	17
1894	28
1895	23
1896	36
1897	24
1898	28
1899	27
1900	34

Total 2762

Media dallas naschientschas **27.4** ad onn!

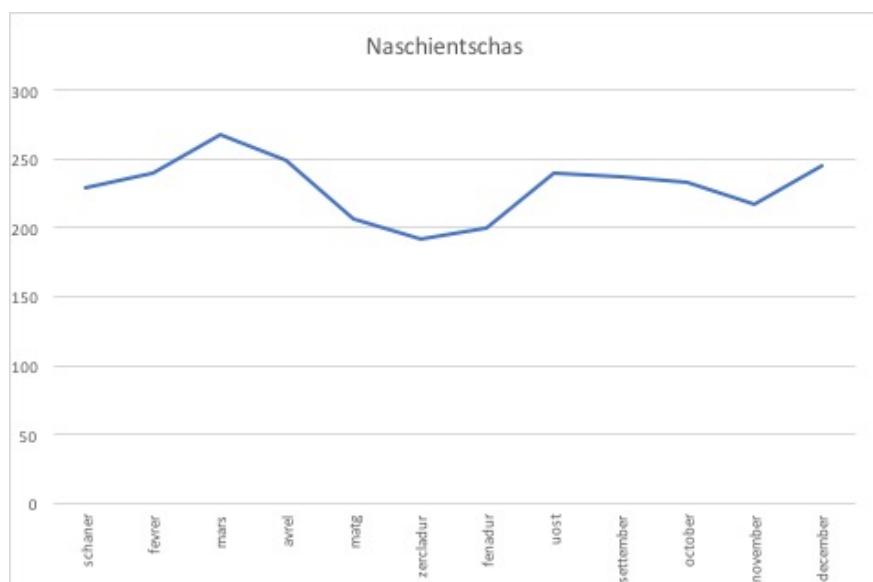

Survesta grafica dallas naschientschas 1780-1920, tgietschen il 19avel tschentaner.

Naschientschas tenor ils meins

Naschientschas

schaner	229
fevrer	240
mars	267
avrel	249
matg	207
zercladur	192
fenadur	200
uost	240
settember	237
october	233
november	217
december	245

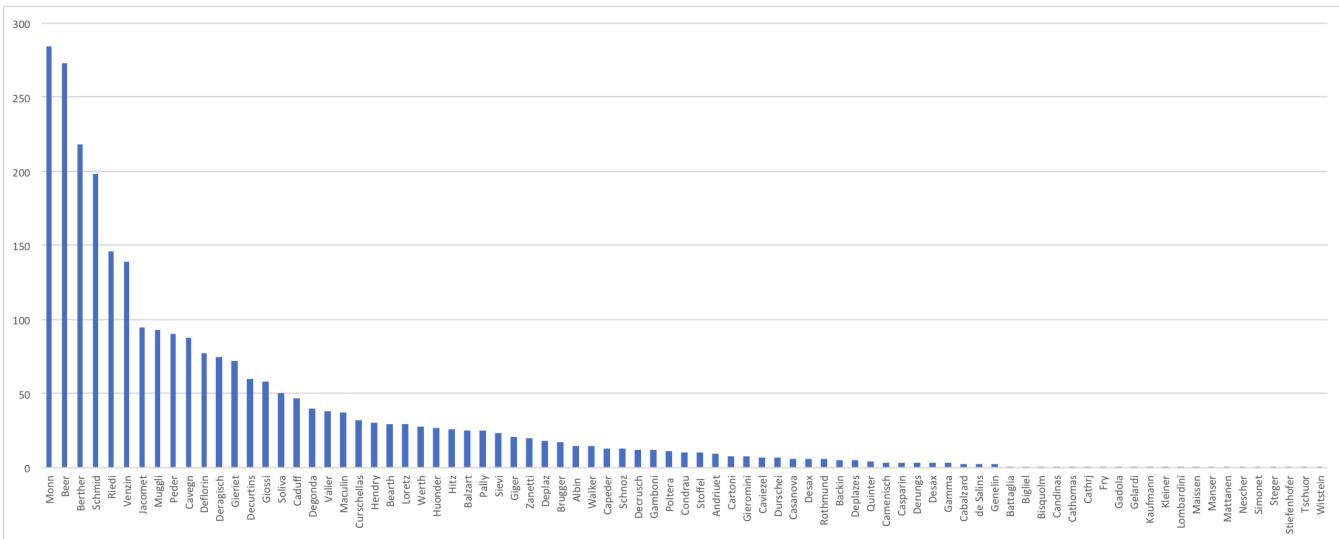

Repartiziun dallas schlattinas dils naschi

	Schlatta	Diember
1	Monn	284
2	Beer	273
3	Berther	218
4	Schmid	198
5	Riedi	146
6	Venzin	139
7	Jacomet	95
8	Muggli	93
9	Peder	90
10	Cavegn	88
11	Deflorin	77
12	Deragisch	75
13	Gieriet	72
14	Decurtins	60
15	Giossi	58
16	Soliva	50
17	Caduff	47
18	Degonda	40
19	Valier	38
20	Maculin	37
21	Curschellas	32
22	Hendry	30
23	Bearth	29

	Loretz	29
24	Werth	28
25	Huonder	27
26	Hitz	26
27	Balzart	25
	Pally	25
28	Sievi	23
29	Giger	21
30	Zanetti	20
31	Deplaz	18
32	Brugger	17
33	Albin	15
	Walker	15
34	Capeder	13
	Schnoz	13
35	Decrusch	12
	Gamboni	12
36	Poltera	11
37	Condrau	10
	Stoffel	10
38	Andriuet	9
39	Cartoni	8
	Gieromini	8
40	Caviezel	7
	Durschei	7
41	Casanova	6
	Desax	6
	Rothmund	6
42	Backin	5
	Deplazes	5
43	Quinter	4
44	Camenisch	3
	Casparin	3
	Derungs	3
	Desax	3
	Gamma	3
45	Cabalzard	2
	de Salins	2
	Genelin	2
46	Battaglia	1
	Bigliel	1

Bisquolm	1
Candinas	1
Cathomas	1
Cathrj	1
Fry	1
Gadola	1
Gelardi	1
Kaufmann	1
Kleiner	1
Lombardini	1
Maisen	1
Manser	1
Mattanen	1
Nescher	1
Simonet	1
Steger	1
Stiefenhofe	1
Tschuor	1
Witstein	1

Davontier fastitgs dalla via veglia d'avon 1864 a **Niregl/Sedrun**. Ils habitants da **Bugnei** numnavan per els quella via era via da bara. La fin dil vitg **Sedrun** viers ost fuorman seniester dalla via il clavau dils Alis (possessurs da schlattina Alig) e dretg il Sontget dils Gedius ella fuorma d'origin!

La mort el 19avel tschentaner

El 19avel tschentaner duvrava in nievnaschiu cletg per surviver ils emprems dis. Sch'ei deva cumplicaziuns, era negin miedi perpeis. Da spindreras ni hebamas plaida il protocol da 1847 l'emprema ga. "Vegn proponiu dalla vischnaunca da tarmetter silmeins duas ni treis femnas per schar emprender da spindreras, cun seporscher da dar 20 fl. per ina, sch'ellas vulan ir, cun la cundizion aber ch'ellas ston star en nossa vischnaunca e survir silmeins nov ni diesch onns. Igl onn 1853 fuva la hebama Giacometta responsabla ella val. Sin quei sectur ei la vischnaunca stada activa e procuraui per agid allas femnas. Deplorablamein muncava il miedi! Encunter la fin dil 19avel semida quei empau. Aschia ei Giachen Casper Muoth vegnius incumbensaus ils onns 1880 da translatar in cudisch per la scolaziun da spindreras. El medem temps publichescha era la Gasetta Romontscha artechels che tractan la mortalitat dils affons.

Tenor pader Placi a Spescha "miravan ins memia pauc tier ils affons. Tschuf eri ei e paucs che devien breigia da schubergiar". Ils Tujetschins dil 19avel tschentaner eran pia ualts tschufs. Alla fin dil 19avel tschentaner ha Josef Steiner (*scolast a Selva*) secret ch'ei stevi "avon in triep onns fetg mal culla propertat e schubradat". Steiner va vinavon: "In um ei ius en ina casa per fitschentas. Cheu ha quei um jester observau ch'enta letg sut ils pons er'e enzatgei che seregudava. Meinsanual ei lu vegniu orasut il tepet in purschi. La mumma da casa ha detg a quei um: nus havein stuiu prender si da nuegl ils purschals e metter enta letg, giu nuegl stuevan ei schelar. Cheu er'e aschia . . . ils purschals stuevan buca schelar e per quels che mavan en quei letg la sera er'il letg scaldaus e vevan cheu lu cauld e bien". Era sch'ei vegn ad esser stau in toc meglier culla schubradad alla fin dil 19avel, certas disas eran buc aunc ragischadas ora diltut. Per exemplu quella "che ual sper igl esch casa cur ch'ins arveva igl esch, sch'era leu il begl dils salvanoris. Quels vegnevan pervesi cheu per bucca far fadigia da purtar en nuegl la maglia da quels. Lu stevan savens si pigl esch casa purtgiuns sco uors e spetgavan sillia maglia da maniera ch'ei fageva stermant d'ira vitier".

"Tgei miserabel uorden ch'ei era cun vestgir ils affons aunc els onns 1860 e 1870 ch'jeu savens hai viu. Ei vegneva tschuppels buobanaglia en *Surpalits* a partgirar thiers dis de ferdaglia plievgia e suffel senza sin tgau, senza chiltscheuls e senza calzers e gl'auter resti rut e scarpau; mo perquei devan ei nuota is dil freid e pauc stem per esser aura ruha. Denton sai jeu era dir affons tuttavia bucca maltschecs u sfarfatgs".

Quei schliet tractament survivevan biars buc.

Mortalitat d'affons 1837**-1900:

sut 1 onn	201*
1 - 5 onns	143
6 - 10 onns	40
total	384

* inclusiv naschi morts, fontauna: cudischs da baselgia

** indicaziuns da vegliadetgna per a partir da quei onn

Mortalitat duront gl'entir 19avel:

Onn	Diember
1800	38
1801	14
1802	7
1803	15
1804	19
1805	7

1806	
1807	
1808	
1809	
1810	11
1811	3
1812	10
1813	7
1814	19
1815	10
1816	8
1817	37
1818	21
1819	12
1820	6
1821	8
1822	
1823	
1824	
1825	
1826	
1827	
1828	
1829	5
1830	23
1831	5
1832	15
1833	10
1834	13
1835	9
1836	14
1837	10
1838	9
1839	4
1840	18
1841	9
1842	7
1843	13
1844	10
1845	3
1846	13

1831.

Die 20 Junii

Margarita Agnes Riedi
omnibus Eccœ Sacramentis,
et Mariæ entitum indulgen-
tias munila in Dno obiit.

Die 22 Junii

Margarita Agnes Becker
omnibus Sacramentis, et
indulgencie Mariæ entium
munila in Dno obiit.

Die 8 Aug.

Maria Barbara Antonia
de Gonda omnibus Eccœ
Sacramentis et Soliti indul-
gentias munila in Dno obiit.

Die 16 Nov.

Ana Maria Baer libera omni-
bus Eccœ Sacramentis et Soli-
tis indulgentias munila in
Dno obiit.

Die 21 Nov.

Joanæ del Oliva Eccœ
Sacramentis omni bus munilas
in Dnt obiit.

Año 1832.

Die 17 Septima Januarii

Maria Lucia Albin in Dno obiit,
omnibus Sacramentis et Soliti
indulgentias præmunila et
prospicere vespulta.

1847	17
1848	29
1849	17
1850	23
1851	17
1852	16
1853	24
1854	21
1855	13
1856	13
1857	17
1858	13
1859	9
1860	22
1861	15
1862	23
1863	21
1864	37
1865	29
1866	22
1867	25
1868	22
1869	10
1870	26
1871	24
1872	24
1873	16
1874	31
1875	12
1876	15
1877	31
1878	14
1879	17
1880	24
1881	19
1882	21
1883	12
1884	19
1885	13
1886	19
1887	35

1888	16
1889	16
1890	25
1891	17
1892	19
1893	21
1894	7
1895	12
1896	15
1897	15
1898	17
1899	19
1900	26

Total 1494

Media dils morts **11.5** ad onn.

Paucs contonschevan aschia la vagliadetgna da maridar. Mintg'autra sepultura era ina sepultura d'in affon!

Per ina val isolada sco **Tujetsch**, nua ch'ils avdonts producevan aunc sez lur da viver, eran schliats onns da raccolta ina catastrofa. Per survivver igl onn dalla fom (1817) stueva il carstgaun midar sia natira:

Natira da charstgieun,
Cun fuorma da thier sevistgir,
Sco quells tschercar il peun.
(G. Cadisch).

Onns da scartezia spossavan e per in fleivel era mintga infecziun prigulusa. Ils fleivels eran ils paupers, las mummas e dunnas che stuevan luvrar sco biestga ed ils affons che vegnevan alla cuorta. Denton buca mo duront onns trentels, mobein onn per onn vegn la mort a ver eligiu sias unfrendas ellas stivas dils fleivels - che cartevan sco consolaziun - che quel che mieri dalla fom vegni directamein enta parvis.

La repartiziun sils meins digl onn ei quasi uliva, zatgei dapli ils meins schaner tochen il matg, lu pli paucs ils meins da stad ed ina leva carschen ils meins digl atun. La survesta di tut:

Mortoris tenor ils meins

Mortoris

schaner	136
fevrer	111
mars	153
avrel	144
matg	163
zercladur	125
fenadur	97
uost	109
settember	116
october	113
november	110
december	112

Scolast Josef Steiner (instruiu en Tujetsch ils onns 1850/1860/1870 e 1870)

.. scriva enzatgei sur dil viver e sur dallas spisas.

Igl unviern:

Pli che duas gadas a di vegnev'eis buca cuschinau e quei er'il bia ina broda dira cun frina groppa avonmiezdi, suentermiezdi ina padella flutgets u fermentins cun dalla medema frina groppa da dumiec ch'era ina spisa semeglionta alla smizza dallas tissunzas.

La stad:

La stad vevan ei latgiras e sedevan giu il bia cun gliez. Jamnas e meins ora vevan ei negin paun. Igl ei vegniu raquintau che duas femnas vegnevan mintga sera en stiva da filar. Ellas tenevan lu cussegl da far ina sera in bien puscheign. Suenter ditg secussegliar tgei elllas duessien far, han elllas concludiu dalla suandonta dumengia vegnir a Sedrun a messa e lu cumprar leu in paun (s'entelli paun segal) e lu magliar ina sera paun detgavunda ... Semegliontas raquintaziuns han ins udiu pliras da Dadens gl'Uaul.

Cronica da Josef Steiner

Encunter la fin dil 19avel vegn era il provediment medicinal megliers. Insumma il carstgaun sa dapli - quei era entras dapli lectura ed informaziuns ella Gasetta Romontscha ed el Calender Romontsch che cumparan ella secunda mesedad dil 19avel. Stivas e la vestgadira pli schubras ed ina cuschina pli varionta declaran era quei progress.

Tuts vevan denton buca las medemas schanzas. Mendras aspectativas da vegnir vegls vevan buc mo ils paupers ed ils affons, mobein las dunnas en general ed en special las mummas. Sco quei ch'il nievnaschiu duvrava cletg per survivor ils emprems dis, duvrava sia mumma cletg per survivor la pigliola. Memia savens mureva ella d'ina infecziun. Ch'ei fussi bien, sche las Tujetschinas vessien dapli e megliers orts, scrivevan "scolasts" beinmanegions. Ei dessi verduras e salata che cuntegnien las vitaminas necessarias. Las tratgas tujetschinas seigien bein stuffias e grassas, mo pauc sanadeivlas. Orts deva ei veramein buc biars e quei aunc all'entschatta dil 20avel tschentaner.

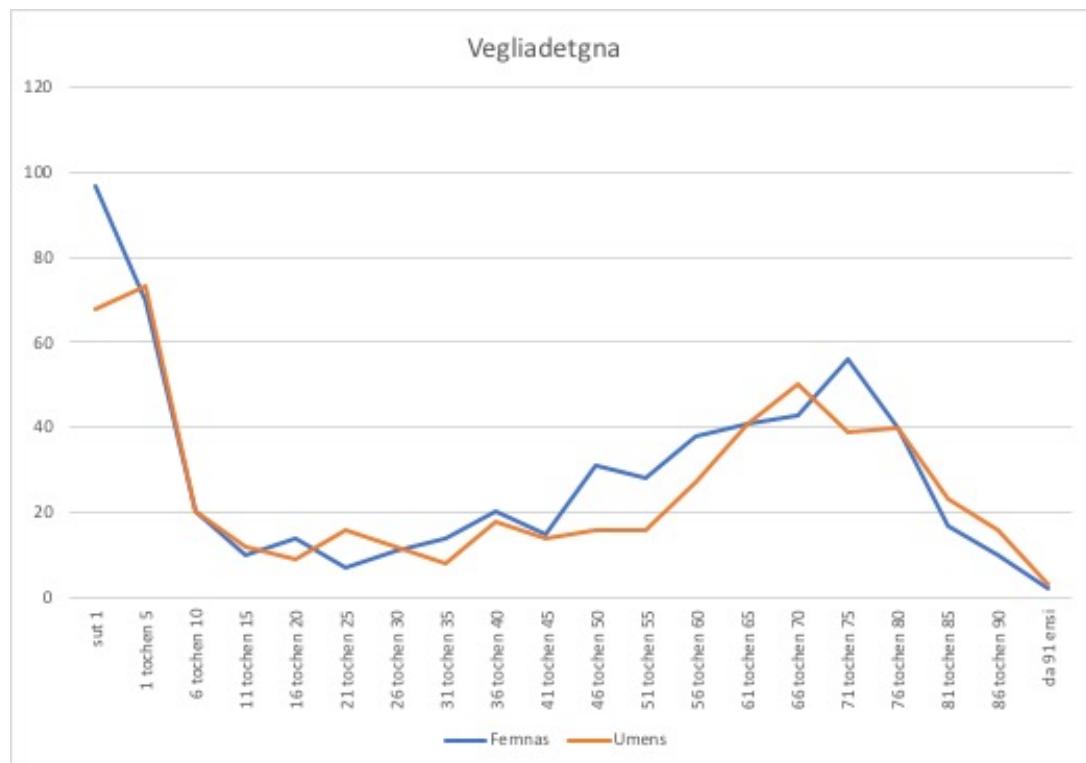
Ina dunna maridada veva duront ils onns 1840 -1900 in'aspectativa da veta pli bassa ch'ils umens. La pli biaras murevan denter 31 e 60 onns da vegliadetga, il pli savens d'ina pigliola.

Cumparegliazion femnas-umens

L'indicazion dalla vegliadetgna tier la mort vegn nudada dapi 1837, pia sur 63 onns ora. Las cefras muossan: sut 1 onn mieran pli bia buobas, denter 16 e 20 onns medemamein. Denter 31 e

60 onns survarga la mortalidad dallas femnas quella dils umens. Tiels umens ei da remarcar il suandont: denter 1 e 15 onns mieran pli bia giuvenils; da 76 ensi mieran pli bia umens, els vegnan pia pli vegls che las femnas.

Onns	Femnas	Umens
sut 1	97	68
1 tochen 5	70	73
6 tochen 10	20	20
11 tochen 15	10	12
16 tochen 20	14	9
21 tochen 25	7	16
26 tochen 30	11	12
31 tochen 35	14	8
36 tochen 40	20	18
41 tochen 45	15	14
46 tochen 50	31	16
51 tochen 55	28	16
56 tochen 60	38	27
61 tochen 65	41	41
66 tochen 70	43	50
71 tochen 75	56	39
76 tochen 80	40	40
81 tochen 85	17	23
86 tochen 90	10	16
da 91 ensi	2	3

Cumparegliazjun: femnas - umens

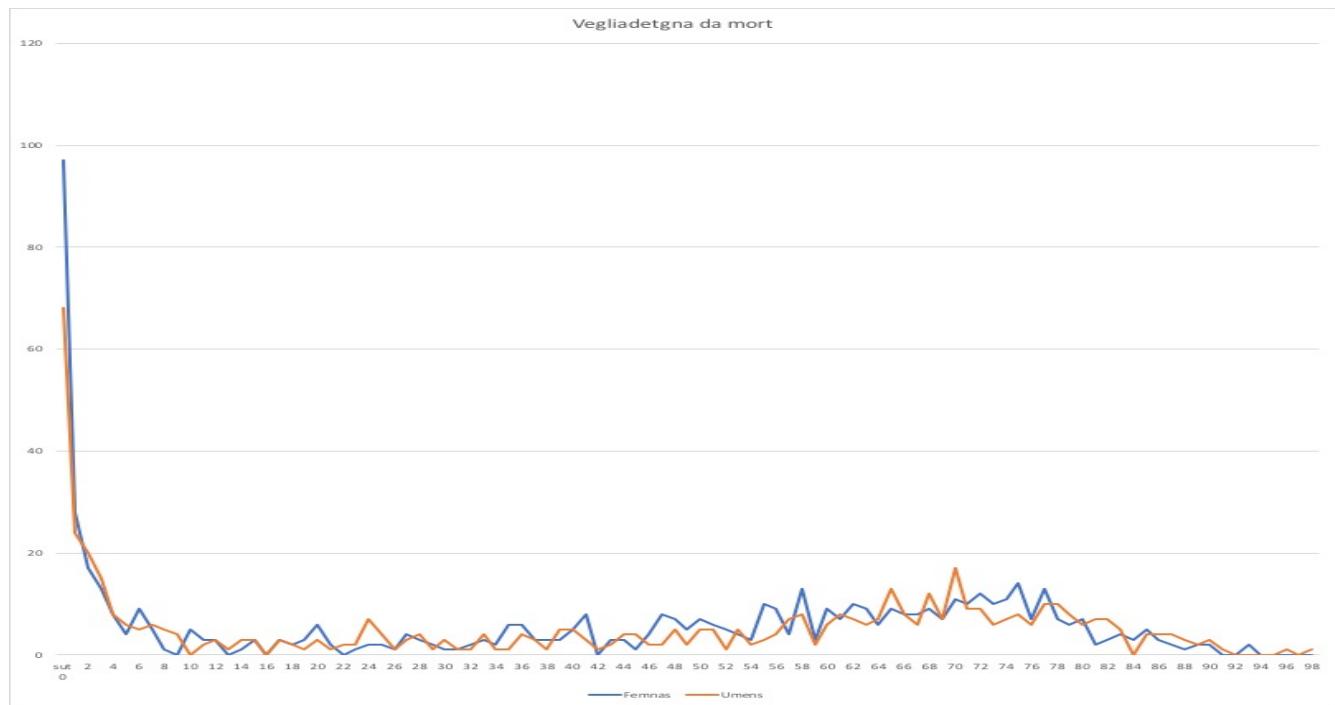
Morts ella vegliadetgna denter 1 e 98 onns, femnas ed umens: sut 1 onn mieran 97 buobas e 68 buobs; ni cun 20 onns mieran 6 femnas e 3 umens (denter 1837 e 1900)

Onns Femnas Umens

sut 0	97	68
1	28	24
2	17	20
3	13	15
4	8	8
5	4	6
6	9	5
7	5	6
8	1	5
9	0	4
10	5	0
11	3	2
12	3	3
13	0	1
14	1	3
15	3	3
16	0	0
17	3	3
18	2	2
19	3	1
20	6	3
21	2	1
22	0	2
23	1	2
24	2	7
25	2	4
26	1	1
27	4	3
28	3	4
29	2	1
30	1	3
31	1	1
32	2	1
33	3	4
34	2	1
35	6	1
36	6	4

37	3	3
38	3	1
39	3	5
40	5	5
41	8	3
42	0	1
43	3	2
44	3	4
45	1	4
46	4	2
47	8	2
48	7	5
49	5	2
50	7	5
51	6	5
52	5	1
53	4	5
54	3	2
55	10	3
56	9	4
57	4	7
58	13	8
59	3	2
60	9	6
61	7	8
62	10	7
63	9	6
64	6	7
65	9	13
66	8	8
67	8	6
68	9	12
69	7	7
70	11	17
71	10	9
72	12	9
73	10	6
74	11	7
75	14	8
76	7	6
77	13	10

78	7	10
79	6	8
80	7	6
81	2	7
82	3	7
83	4	5
84	3	0
85	5	4
86	3	4
87	2	4
88	1	3
89	2	2
90	2	3
91	0	1
92	0	0
93	2	0
94	0	0
98	0	0
96	0	1
97	0	0
98	0	1

Femnas (blau) ed umens (brin)

Ils umens vegnevan intragliauter entgins onns pli vegls. La mort dalla pigliola declara quella differenza. Las femnas che stevan persulas - e che parturevan per ordinari buc - vegnevan intragliauter biebein 60 onns, pia era buc aschi veglias sco ils umens maridai. La declaraziun la pli probabla per quella differenza ei la repartiziun da laver; ina repartiziun malgesta che pupergnava ils umens e spossava las dunnas.

"Las femnas pon vertir tut dano bien", di il proverbi ch'astgass esser staus enconuschents als Tujetschins. Da principi era la dunna responsabla per il tenercasa, per ils tiers manedels, las gaglinas, il curtin da flurs, e cun excepziun dallas lavurs las pli strengas per l'entira agricultura (ver quitaу dalla semenza, semnar, zerclar, raccoltar, l'entira cultura da semglion ed aunc bia vitier). Il zerclar ils ers, quella laver da piertg che vegneva prestada en schanuglias 2 - 3 ga ad onn da tut aura ed enzatgi ha giu secret che las Tujetschinas seigien enconuschentas pervia da lur premura e cunscienziusadad ch'ellas hagien da far quella laver - fuva semplamein malsaura.

Igl unviern, cu ils umens sesevan sin baun pegna, filavan e tessevan ellas da cumionza - per spargnar la seiv! - tochen suenter mesanotg. La sera da ruccas - sco in exempl per pliras lavurs communablas - era lu nuota aschi romantica sco quei ch'ei sedi. Ils umens han en tuttacass mai giu grondas marveglias dalla laver sco tala. Poda ch'ina ni l'autra selamentava mintgaton - forsa suenter far fein. Per ils umens che savevan ch'ei "detti buca femnas e cavals senza mals" era quei buc enzatgei alarmont.

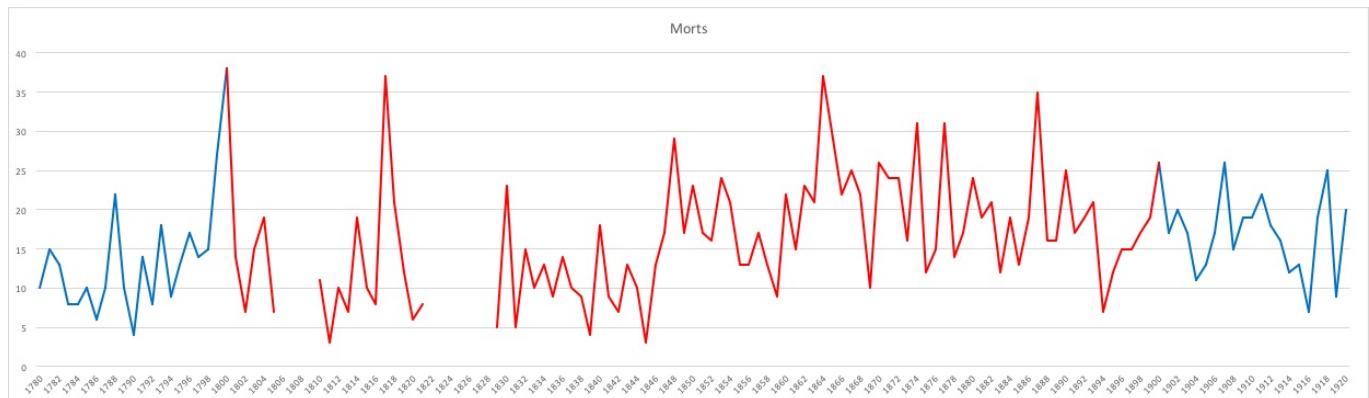
Encunter la fin dil 19avel tschentaner ei la repartiziun da laver semegliurada plaun a plaun. Bunas fieras e las pusseivladads da fadiglia supplementara han purtau daners. Enstagl da far tut sez, han las dunnas saviu entscheiver a comprar e quei ha descargau.

(*Fontauna impurtonta: Cudisch da Tujetsch: Il moviment demografic dil 19 e 20avel tschentaner, sebasond sin las grondiusas lavurs historicas da Guido Decurtins e Gieri Venzin.*)

Ils registers da mortoris dalla pleiv

Remarca: Ils registers dils mortoris dalla pleiv han munconzas. Per part mauncan entirs onns. Ils plevons e caplons han magari era semplamein emblidau da registrar. Pli consequents ein els stai cun las naschientschas. Era mortoris d'ordvart ein entgins onns vegni registrati. Quels hai jeu schau naven per dar in pli clar maletg demografic dalla val. Igl onn 1837 ha ei dau novs cudaschis e quels cuntegnan dapli informaziuns. Aschia vegnan ils geniturs nudai, il liug da mort e la raschun dalla maort, sco era l'exacta vegliadetgna. Tochen 1874 ha la pleiv funcziunau sco registratura da tuts fatgs civils. A partir da quei onn ha il stadi, la vischnaunca, surpriu. La pleiv ha denton cuntuau e registrescha aunc oz ils battens, mortoris e lègs che succedan ella pleiv.

Mortoris dil 19avel tschentaner tenor ils registers dalla pleiv

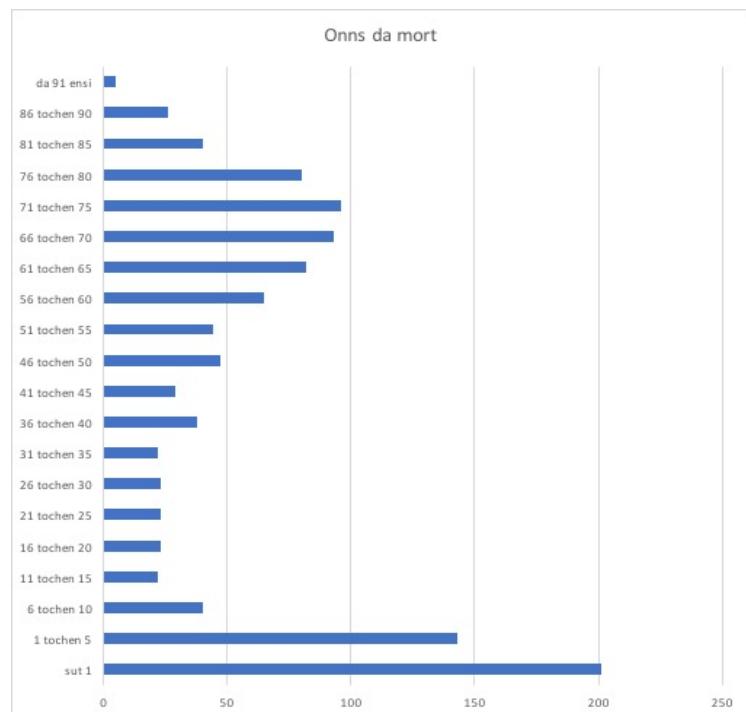
Survesta grafica dils mortoris 1780-1920, tgietschen il 19avel tschentaner. Las impurtaziuns mauncan pils onns 1806-1809 e 1822-1828.

Mortoris tenor la vegliadetgna

Onns Diember

sut 1	201
1 tochen 5	143
6 tochen 10	40
11 tochen 15	22
16 tochen 20	23
21 tochen 25	23
26 tochen 30	23
31 tochen 35	22
36 tochen 40	38
41 tochen 45	29
46 tochen 50	47
51 tochen 55	44
56 tochen 60	65
61 tochen 65	82
66 tochen 70	93
71 tochen 75	96
76 tochen 80	80
81 tochen 85	40
86 tochen 90	26
da 91 ensi	5
Senza indicaziuns	351

Onns da mort

Mortoris tenor ils vitgs dalla val

Vitgs ed uclauns

Bugnei	57
Camischolas	96
Camischolas Sura	4
Cavorgia	51
Cavorgia Sura	4
Rueras e Dieni	283
Gonda	108
Sedrun	270
Surrein	60
Selva	84
Tschamut	82
Zarcuns	22

Gondola/Sedrun

La lètg

"Via da bara, via da nozzas".

Tgi che leva maridar el 19avel tschentaner duvrava terren per far il pur. Da temps nua che mintga runtga vegneva fatga, nuota aschi sempel. Principalmein saveva ina lètg per sefar, cura ch'ina autra veva calau d'exister. Ella perioda da 1840 - 1870 vevan strusch $\frac{1}{4}$ dallas famiglias partiu lur fatg, avon ch'il bab - ni igl ugau - fuva morts. Per dus che levan maridar, tuccava ei - tonpli che la glieud vegneva pli e pli veglia - da ver pazienzia e spitgar - ils umens intragliauter tochen circa 31 onns, las femnas tochen pressapauc 27 onns.

Suenter periodas da gronda mortalitat, vess ei stuiu dar tenor quellas ponderaziuns bia nozzas. 1887 - 1891 ein stai onns scarts cun bia mortoris e mo treis nozzas; ils treis suandonts denton han ils Tujetschins saviu festivar 27 nozzas. Secapescha ch'ins astga buc survaletar quella relaziun, pertgei ch'en temps da crisa maridavan ins generalmein pli pauc.

La cefra da maridaglias munta pigl entir 19avel tschentaner a 5 per melli; mintg'onn deva ei intragliauter 5 - 6 nozzas. Quella constanza indichescha in cunfin da partiziun (e populaziun) - ina certa grondezia minimala stueva in menaschi gie ver.

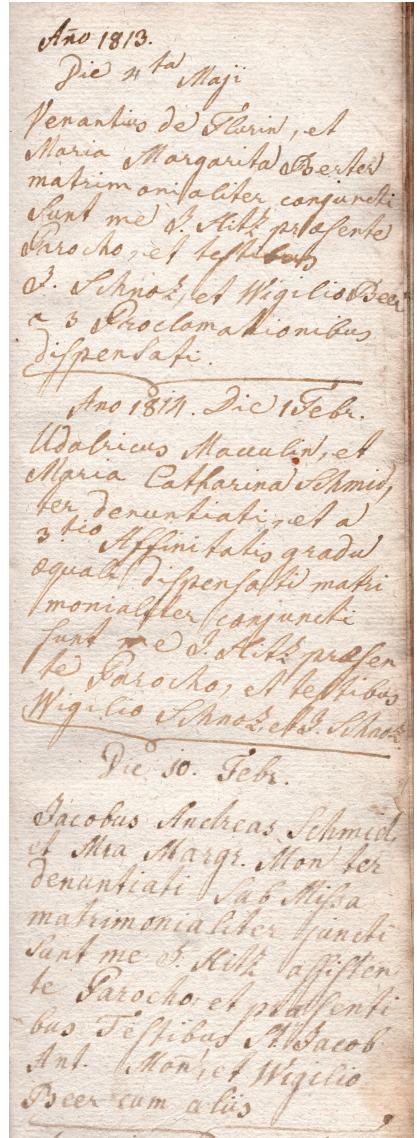
Maridar era pia buca sempel epi tgi? La statistica di che varga 80% dallas lètgs erien propi tujetschinas - e quei pli u meins tochen els onns 1950 dil 20avel tschentaner. Quella endogamia (*maridar enteifer la val, parentella*) era necessaria. Per la cumbinaziun dad omisduas iertas possibilitavan ina nova existenza. "Maridar per bellezia ei nuot en cazzetta." Ina buna partida dependeva meins dallas qualitads personalas dils partenaris che da lur frusts. Il pli ideal per in um era ina vischina beinstonta. Perquei che "*quel tge vo gliunsch a mattauns, stu i gliunsch a parvai*". Mo tgi veva ton cletg?

Per ordinari stuevan ils menaschis vegnir arrundai, u cun brattar ni cun vender e cumprar. Sche la dunna veva buc bia dapli ch'igl um, vegneva la part da quella vendida a sia famiglia - quei era motivaziun per ils frars da sustener ina lètg. Arrundaziuns han adina custau. Parcellas da pauca valeta vegnevan remplazzadas da bunas e caras. Ina lètg entschaveva perquei savens cun in tschuat deivets. Maridar era pia buca mo buc sempel, mobein era ina resca. Per quels ch'eran danvonz e che stuevan bandunar la val, era quei forsa ina consolaziun. Giachen Martin Hendry, igl emigrant da **Cavorgia ell'America** scriva a ses geniturs: "*Lau ora on ei la moda mu de marida mu per le rauba, aber tscho sai bétga uscheia, co vegn maridau sianter pleschai et ina femna de ferstan e tge so luwra e tanai tgèsa e tema de Diu*".

Survetsa dallas lètgs duront il 19avel tschentaner

Pils onns 1805 – 1809 e 1816 – 1837 mauncan las impurtaziuns.

1800	1
1801	6
1802	2
1803	2
1804	3
1810	6

1811	6
1812	5
1813	3
1814	2
1815	3
1838	3
1839	4
1840	2
1841	5
1842	9
1843	5
1844	3
1845	0
1846	2
1847	4
1848	4
1849	3
1850	5
1851	10
1852	0
1853	5
1854	5
1855	5
1856	3
1857	4
1858	6
1859	6
1860	2
1861	1
1862	4
1863	10
1864	7
1865	3
1866	7
1867	5
1868	6
1869	5
1870	1
1871	2
1872	5

Anno 1855 die 20 Febr.

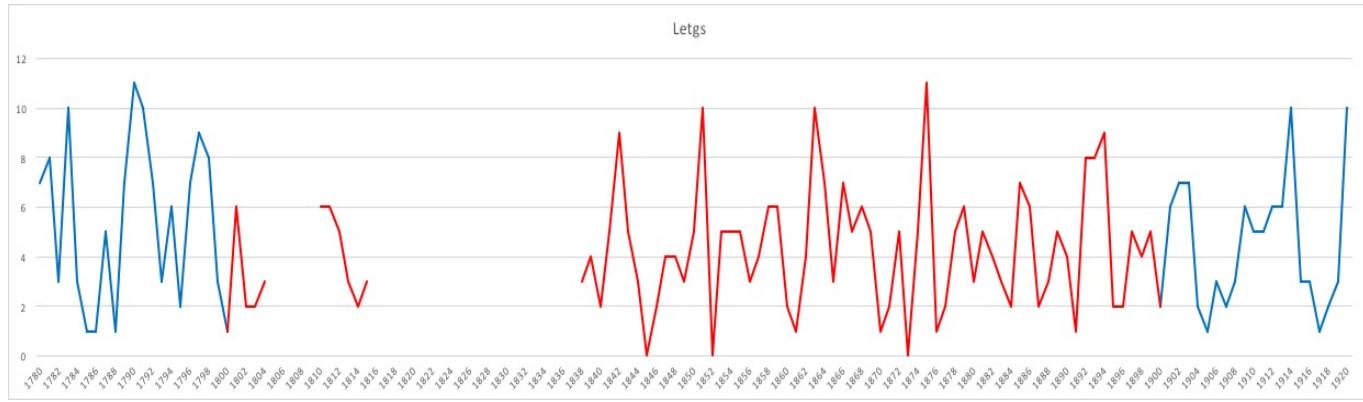
*Chub Missa Sacrificium
 Joannes Nicolaus Sievi, Maria
 Joana Sievi Me Josepho Hitz
 Parochie matrimoniis omnibus iniere
 fer proclamati, et in il obstante
 est a 2do et 3to Consanguini-
 nitatis gradu legitimes
 dispensatio testibus Joan
 Josepho Schmid et Martino
 Beer, et alio.*

*Eodem Ano die, et alio
 Joannes Casparus de Blaet et
 Maria Margarita Chagnon
 eodem officio. et testibus
 matrimonii lege juncti sunt
 fer proclamatis et in il
 obstante.*

die 25ta Junii.

*St. Josephus Schmid et Maria
 Christina Beer in hac Missa
 Solemnia me olos. sicut obstante
 Parochie matrimoniis omnibus
 accepere benedictionem
 presentibus testibus Marti-
 nis Beer et alio. perque
 publice denunciatis nullo
 que defecto impedimento.*

1873	0
1874	5
1875	11
1876	1
1877	2
1878	5
1879	6
1880	3
1881	5
1882	4
1883	3
1884	2
1885	7
1886	6
1887	2
1888	3
1889	5
1890	4
1891	1
1892	8
1893	8
1894	9
1895	2
1896	2
1897	5
1898	4
1899	5
1900	2

Survesta grafica dallas lètgs 1780-1920, tgietschen il 19avel tschentaner. Las impurtaziuns mauncan pils onns 1785, 1805-1809 e 1816-1837.

Denter 1800 e 1900, ni enteifer 74 onns, maridan tenor il register da lètgs 310 pèrs. Quei fa ina media da 4.2 maridaglias ad onn.

Quater da tschun lètgs schabegian denter Tujetschins e Tujetschinas. Possess fuva sper la carezia la pli gronda calamita. Pil pli vegneva ei maridau economic - en la lètg muntava l'existenza tut ed affons eran l'obligaziun era neu dalla baselgia! Endogamia (*maridar enteifer la val*) ei buca seresultada ord munconza da dunnas, mobein per mantener la structura d'existenza. Cun la cumbinaziun dils dus artadis deva ei ina existenza.

Derivonza dils partenaris

Onns		1770 / 1815	1840 / 1879
Omisdus da Tujetsch		160	152
Dunnas	Surselva	19	10
	Grischun	1	1
	Svizra	3	1
	Exteriur	0	1
Umens	Surselva	13	10
	Grischun	1	0
	Svizra	2	0
	Exteriur	1	2
Omisdus d'ordvart		4	1
		204	178

Vegliadetgna da maridar (1839 / 1880)

Vegliadetgna	umens	femnas
sut 20	0	3
20 - 24	22	52
25 - 29	77	75
30 - 34	59	57
35 - 39	38	18
dapli	35	11
total	231	216
media	31.6	28.5

58% dils umens e 40% dallas dunnas maridan ella vegliadetgna da varga 30 onns. Sut 20 onns vegneva quasi mai maridau, denton deva ei lètgs en aulta vegliadetgna, igl um vegnius vieus encureva ina dunna per tgirar ils affons. Il pli vegl spus ei mistral staus cun 77 onns e sia dunna fuva la giuvna da 22 onns (tgei muntada ha "mistral" giu tier quella lètg!!!).

Fontaunas principales:

Viehzüchter - Dorfpolitiker und Emigranten

Wirtschaft und Bevölkerung des Bündner Bergtals Tujetsch um die Mitte des 19. Jahrhunderts
Lizenziatsarbeit am historischen Seminar der Universität Zürich

Prof. Dr. R. v. Albertini

da Guido Decurtins, Turitg il fevrer 1986

Cudischs civils e cudischs dalla pleiv (registers da battens, mortoris e lètgs)

Sittar murters

Il sittar murters ei stau da vegl enneu ina tradiziun el program dalla cumpignia da mats. Igl emprem cudisch da protocols dalla Cumpignia da mats **Tujetsch** dat perdetga:

1879 Cumprau dils Jobs da **Trun** 60 funs puorla a 80 raps

1879 Pagau a Vigili Soliva per pinar si ils murters

1879 Pagau al fravi Huonder per far si in marti sin in murter

1883 Decidiu da buca sittar pli tier nozzas.

1894 Tenor protocol possedeva la cumpignia 4 murters

Per dapli informaziuns mira el cudisch da protocols pag.

Il diever d'in murter

El murter vegneva sco emprem la puorla groppa, silsuenter empaup tratsch, lu vegneva quel stignaus cun ina clavella grossa. Sco davos vegneva la puorla fina ch'ins metteva en ina ruosnetta sisuren dil murter. Quella stueva ver il contact culla puorla groppa. Ussa era tut pinau ed ins saveva dar fiug la puorla fina cun il spitg da fier d'ina latta fetg liunga. Quel fuva staus el fiug dasperas tochen ch'el fuva vegnius cotschens buglients. Secapescha ch'ei pretendeva precauziun da buca cargar da memia schiglioc saveva il murter siglir ord il letg.

Cugl onn **1927** ei stau finiu cun sittar. Il protocol da quei onn remarca:

Per prevegnir ad ulteriurs discletgs cun sittar, vegn concludiu da dismetter il sittar cun murters!